

Дати

LXXX

10 серпня виповнюється 80 років Юрієві Яковичу Барабашеві – доктору філологічних наук, професорові, головному науковому співробітнику відділу літератур народів Росії та СНД Інституту світової літератури ім. О. М. Горького Російської академії наук. Народився в м. Харків. Закінчив факультет журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1955). У різні роки працював у пресі: редагував журнал “Прапор” (нині – “Березіль”), був заступником головного редактора “Литературной газеты”, головним редактором газети “Советская культура”. Був першим заступником Міністра культури СРСР, директором Інституту світової літератури ім. О. М. Горького. Автор

численних літературно-критичних і наукових праць з української та російської літератур, зокрема книжок “Вопросы эстетики и поэтики” (1973, 1977, 1978), “Алгебра и гармония. О методологии литературоведческого анализа” (1977), “Знаю человека... Григорий Сковорода: поэзия, философия, жизнь” (1989), “Гоголь. Загадка “Процальной повести” (“Выбранные места из переписки с друзьями”. Опыт непредвзятого прочтения)” (1993), “Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков” (1995), “Когда забуду тебе, Ерусалиме...”: Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії” (2001), “Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма” (2004), “Гоголь у літературній свідомості українського зарубіжжя: Нариси сприйняття та інтерпретацій” (2004). Лауреат Державної премії РРФСР ім. О. М. Горького (1976), Міжнародної премії Фонду Тетяни й Омеляна Антоновичів (1999), Національної премії України імені Тараса Шевченка (2004).

Редакція щиро вітає ювіляра, зичить йому міцного здоров'я і творчих успіхів.

ШЕВЧЕНКІВ КОНЦЕПТ “ЧУЖІ ЛЮДИ” ТА ЙОГО СЕМАНТИЧНО-ПОЕТИКАЛЬНІ МОДИФІКАЦІЇ ЯК СЕНСОТВІРНИЙ ЧИННИК*

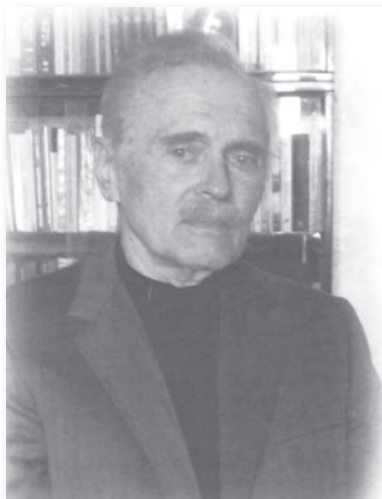
У статті йдеться про поетичний образ-концепт, яскраво презентований у доробку Т. Шевченка. З'ясовано його когнітивну природу, семантичну, моральну й художню специфіку. На рівні мікрообразу розкрито Шевченкове бачення “москальства” як політичного, соціопсихологічного й духовного явища. Висвітлено різні аспекти образного втілення опозиції свої/чужі як версії образу-концепту. Аналізується також ставлення Шевченка до німців, поляків і євреїв, оприявлене в його поезії.

Ключові слова: архетип, етнонім, ментальність, метафора, наскрізний мотив, націософія, образ-концепт.

Yuriy Barabash. Shevchenko's concept of “strangers”: Semantic and poetological modifications as a means of meaning making

The paper focuses on the conceptual images characteristic of Taras Shevchenko's works. The author defines the cognitive nature of such figurative concepts as well as their semantic, ethic and literary specifics, concentrating on Shevchenko's idea of “Moscow identity” (moskalstvo) as a political, sociopsychological and spiritual phenomenon which represents itself in the microstructures of the text. The article also singles out different figurative variants of the opposition “own – alien” as a variant of conceptual imagery. This opposition is illustrated by the analysis of Shevchenko's attitude towards Germans, Poles, and Jews.

Key words: archetype, ethnonym, mentality, metaphor, central theme, natiosophy, conceptual image.

“Чужі люди”, зчаста в архаїчній формі “люде”, – парадигмальний для віршованих творів Шевченка метафоричний образ, концептуальна функція якого в системі поетових історіо- й націософських та естетичних засад дає підстави означити його як образ-концепт. Когнітивну природу цього образу-концепту, його семантичну, моральну та художню специфіку спробуємо оприявити способом зіставлення та порівняння тих двох мовно-структурних одиниць, що входять до словосполучення “чужі люди”.

Один приклад (доконечна заввага: саме один із багатьох можливих) візьмемо з поеми “Невольник”: старий козак, даючи згоду на шлюб Степана, сина-приймита, та своєї рідної дочки, спочатку, однак, виряджає Степана “в люде / На рік, на два” [9, 290], мовляв, перш ніж одружуватися, треба світ широкий побачити, “І на **чужі люде** / Подивитись, як там живуть” [9, 290] (рядки 165–166) (тут і в наступній цитаті вирізнення моє. – Ю. Б.). Приклад другий – із листа Шевченка до старшого брата Микити від 15 листопада 1839 р. з Петербурґа. Мотивуючи своє настійне прохання писати до нього “не по московському, а по нашому” [10, 11], Шевченко наводить такий чотиривірш: “Бо москалі **чужі люде**, / Тяжко з ними жити; / Немає з ким поплакати, / Ні поговорити” [10, 12]. Звернімо увагу: обидва словосполучення “чужі люди” (властиво, перший його компонент, епітет “чужі”) належать до лексичного гнізда, або сімейства, однокореневих слів зі спільним коренем “чуж-”, які з

* В основу статті покладено текст відповідного гасла, підготовленого автором для Шевченківської енциклопедії в рамках комплексної статті “Образи-концепти поезії Шевченка”. Подаємо в авторській редакції.

доста високою мірою частотності вживаються Шевченком [див.: 11, 2020-2023; 12, 2940-2941].

Так виглядає питання на **нормативно-граматичному** рівні, з погляду мовної прагматики. Коли ж “змінити оптику”, обрати інший ракурс – **лінгвосемантичний**, то відразу ж переконаємося в присутній несхожості зіставляваних словосполучень, їхній відмінності як за семантикою, так і за стилістичною функцією. В першому випадку епітет “чужі” є предметною, номінативною ознакою іменника “люди”, вона безпосередньо збіжна з його **значеннєвим** наповненням і не несе в собі при цьому якогось конотативного – аксіологічного, емоційного, експресивного – навантаження, тобто інших значень, окрім прямого, сигніфікативного, – про “чужих” людей тут ідеться тільки як про осіб не своїх, сторонніх, інших. Подібна граматична конструкція, якщо взяти її поза контекстом, становить своєрідну універсально-нейтральну матрицю, в якій означення, так само й означуваний іменник, можуть бути замінені якимись іншими: чужа/своя хата, чужий/свій собака, чужа/своя корова тощо, це не вплине ні на функцію епітетів “чужий” або “свій”, ані, з огляду на однозначність їхнього зв’язку з іменником, у цілому на структуру словосполучення та його смисл. Утім застережімося, що й у тому випадку вживання словосполучення “чужі люди”, який означаємо як нормативно-граматичний, можливі – й реально існують – різні сенсові варіанти й емотивні нюанси, що залежать передовсім од контексту. Одна справа – “чужа хата” як не моя власність, сусідова хата, й ін. – “чужа хата” як чужий, непривітний дім. Або зацитований допіру вираз “чужі люде” із Шевченкового “Невольника”, вочевидь нейтральний, а з другого боку – експресивно забарвлений образ “чужі люде” в такому контексті: “Отакето сподіялось. / Вмер батько і мати, / Чужі люде поховали...” (рр. 141–143, “Москалева криниця”, 2-а ред. [9, 237]).

Повернувшись до висловленої допіру думки про гіпотетичну можливість заміни в певних мовленнєвих ситуаціях обох членів словосполучення “чужі люди”, зауважмо, що стосовно другого із зіставлених вище прикладів – “москалі чужі люде” – подібна операція була би руйнівною для структури та неадекватною щодо семантики. Порівняно з попереднім випадком, тут інші внутрішні зв’язки, інший розподіл функцій: доповнення (важливо підкреслити: з авторової волі) іменником “москалі” збагачує словосполучення “чужі люди” вельми значущою експресивною та смисловою конотацією, понадто – докорінно змінює його структуру та сенс. Тепер для простої граматичної конструкції “чужі люди” (означення – іменник) затісними стають нормативно-граматичні рамці, вона їх долає й “вихлюпується” в царину метафорики, переосмислення, концептуалізації, які залежать од творчої уяви автора, особливостей його світосприйняття, ціннісних критеріїв, життєвого досвіду, психічно-емоційного стану, конкретного задуму та інших суто суб’єктивних чинників. У висліді цієї зміни виникає засадничо нова семантично цілісна мовна структура – “москалі чужі люде”, де словосполучення “чужі люде” виступає в корелятивній до іменника “москалі” функції – як його образно-концептуальне означення.

Ефект проведеного зіставлення внаочнюється тим, що одна й та ж граматична одиниця “чужі люди” в **значеннєвій** площині є пересічним граматичним словосполученням, натомість у площині **сенсовій** вона ж постає як поетичний образ-концепт. Саме таким у Шевченка є образ “чужі люди”: у різних поетичних контекстах та мовленнєвих ситуаціях він щоразу набуває нових семантичних й естетичних функцій; причім одразу ж варто зазначити, що цей образ-концепт постає в широкому спектрі сенсів і варіативних структур, аж до випадків коригування і трансформацій, деякі конкретні приклади яких буде розглянуто нижче.

Образ “чужі люди” входить до світогляду, поетичної уяви та поетикального арсеналу Шевченка від перших творчих кроків, і то як один із базових елементів узагальненої картини чужого довкілля, ширше – світу, що його оточує (“чужина”, “чужий край”, “чуже поле” та ін.). Уже поема “Катерина” (1838–39) починається з перестороги: “Кохайтесь, чорнобриві, / Та не з москалями, / Бо москалі – чужі люде” [8, 92]. В іншому, лірично-особистісному контексті цей мотив, як пам’ятаємо, варіюється в Шевченковому листі до брата (1839). Щоправда, у першій із тоді ж написаних “думок” – “Думка – Тече вода в синє море” (1838), згодом (1841) надрукованої Є. Гребінкою в альманасі “Ластівка”, знаходимо значно пом’якшений варіант мотиву чужих людей: замість сенсово насиченого образу-концепту “Бо москалі **чужі** люде” із чіткою соціальною та національною адресацією вжито знебарвлено-нейтральне словосполучення “На чужині **не ті** люде” (вирізнення мої. – Ю. Б.), позбавлене концептуального навантаження, адже “не ті” означає всього лише інші, не більше. Про причини такої, вочевидь посутньої, трансформації, та про обставини, за яких вона сталася (нова авторська редакція? інший поетичний задум й інший контекст? цензурне виправлення?), у шевченкознавстві поки що не склалося усталеної думки, питання не привернуло пильної уваги коментаторів. А тимчасом цей епізод видається знаковим у житті й творчій біографії Шевченка, і то принаймні з двох пунктів погляду.

Раз – що він виявнює суперечливу **психологічну** ситуацію, в якій перебував тоді молодий поет. Адже на момент написання “антимоскальських” рядків у “Катерині” й у листі до брата особиста Шевченкова доля складалася цілком сприятливо: уже рік, як він позбувся кріпацького ярма, вповні усвідомлював і почував себе вільною людиною, успішно навчався в Академії мистецтв, від бідності не потерпав, бо заробляв малюванням портретів на замовлення, був оточений доброзичливими друзями, – і все це, зауважмо, великою мірою завдяки безкорисливій підтримці та допомозі петербурзьких “москалів”, видатних діячів російської культури – В. Жуковського, К. Брюллова, О. Венеціанова, Мих. Вієльгорського. На таких “москалів” поетові гріх було б ображатися. Він, ясна річ, і не ображався, навпаки, щиро вдячність до своїх благодійників зберіг на все життя. До цих шляхетних, духовно щедрих й аж ніяк не “чужих” Шевченкові людей означення “москалі” в нег’ативному сенсі ніяк не пасувало. В цьому означенні Шевченко вбачав свідчення приналежності людини не так до певного етносу (хоча й подібна конотація трапляється в його текстах), як до чужої, ворожої Україні імперської потуги.

Із **цього** пункту погляду вступ до “Катерини” та чотиривірш із листа до брата мають підставове значення, започатковуючи, нехай і в лаконічному варіанті (відлитому, втім, у чітку поетичну формулу), Шевченкову концепцію “москальства” як явища політичного, духовного, соціопсихологічного й – тим самим – виявнюючи один із векторів ідейно-духовного розвитку молодого поета. Образ “чужих людей”, поєднаний і підсилений іменниковим означенням “москалі”, становить цілісний концепт, суттю – ущільнену метафору Російської колоніальної імперії. В подальшій творчості Шевченка цей “подвоєний” образ-концепт – “чужі люди – москалі” набуває розвитку та поглиблення, наповнюючись конкретними реаліями національно-історичного буття та сучасної життєвої (так само й життєвої) практики. Двома константними віхами в цьому процесі стали поема “Катерина” та містерія “Великий льох”.

Конфлікт, який становить підґрунтя сюжету “Катерини”, зрозуміла річ, загальнолюдський за своєю природою. Тема зрадженого кохання, “підступності

й любові” належить до найпоширеніших, вічних у світовій літературі; однак у різні часи, в різних умовах та в різних авторів вона висвічується тими або тими аспектами – міфологічним, екзистенційним, моральним, ґендерним, соціальним, національним та ін. З них у Шевченковій “Катерині” особливо актуалізовано два останніх. Сказане не означає, звичайно, що спектр аналітичних підходів до поеми слід обмежити лише ними, цілком правомірним і плідним був би, як видається, ракурс екзистенційний, або, скажімо, ґендерний із залученням елементів психоаналізу, або етнопсихологічний чи суто моральний з акцентуацією проблеми старосвітських сільських звичаїв; для цього текст твору дає доста можливостей, значною мірою прихованих, а більшою – попросту ще нами не використаних у наших розвідках. Проте незаперечно домінантами в поемі є, поза сумнівом, усе ж дві складові – соціальна та національна. І вирішальне, сенсотвірне значення тут мають два константні образи-концепти – “москалі чужі люди” та “покритка”, які корелюють одне з одним.

Перші рядки поеми започатковують продовжену в листі до брата тему “москальства”: “Кохайтеся, чорнобриві, / Та не з москалями, / Бо москалі – чужі люде, / Роблять лихо з вами” [8, 92]. Перехід у наступній строфі від множини до однини (“Москаль любить жартуючи, / Жартуючи кине” [8, 92]) не звужує проблему, не обмежує її рамцями сюжету поеми, навпаки, розширює семантичну просторінь, типізує розповідь про конкретний життєвий випадок, підносить образ “чужих людей” до узагальнення, поєднуючи його з такими категоріями вищого рівня, як “Московщина” та “чужина”. Адже чужинство звабника визначається не просто притаманними йому індивідуальними прикметами банального джиґуна – воно закорінене в соціопсихологічних особливостях “москальського” етнотипу, в комплексі колонізатора, для якого любовна гра з красунею-“тубілкою” цілком природна і приємна, притому необтяжлива забавка, а разом і спосіб, нехай, імовірно, й неусвідомлений, “завойовницького” самоствердження. Це й надає неіндивідуалізованій, фактично безтілесній постаті москаля-офіцера знакового, концептуального статусу “чужої людини” (мимохідь згадане ім’я офіцера Іван не маємо підстав розцінювати, услід за деякими дослідниками, як натяк на його етнічне українство, хоча українців справді чимало було в царському війську; втім, по-перше, це були в абсолютній більшості рядовики, а не офіцерство, по-друге, питання від початку знімається тим, що Шевченко етнічну приналежність офіцера означив чітко: “підє в свою Московщину” [8, 92]).

Якщо в “Катерині” образ-концепт “чужі люди” в його “москальській” версії розгортається на порівняно локальному сюжетному полі, у межах розповіді про трагічні поневірвання дівчини-покритки (доля людини), то в містерії “Великий льох” дія відбувається в багатоплощинній часопростороні, в міфоепічному вимірі, охоплює широкий спектр ключових, зламних моментів, подій та постатей історії України (доля нації). Притому в структурному плані вектори цього розгортання в названих творах різноспрямовані: у поемі формула “москалі – чужі люде” **відпочатково** визначає кут зору на подальші події, тоді як у містерії вона не декларується, а висновується із реальної, хоч і поданої в незвичайному освітленні, національної історії, становить **підсумок** Шевченкових історіо- та націософських розмислів. Підкреслимо, що образ-концепт “чужі люди” з’являється в тексті містерії лише один раз, і то в самому фіналі, в заключній строфі епілогу – монологу-credo автора. З усією рішучістю відмежовуючись од своїх реальних і потенційних опонентів, які скептично й зневажливо наставлені до України, насміхаються з її історії та міленарних перспектив, Шевченко підкреслює їхню **чужість** (“Не смійтеся, чужі люде!” [8, 328]) для себе й, ширше, для української справи, для майбутнього України.

Образ “чужих людей”, дарма що його “прибережено” поетом аж до епілогу (а може, якраз завдяки цьому) набуває домінуючого звучання та концептуального сенсу на тлі створеної поетом грандіозної історично-містеріальної панорами України та в контексті його фінальних пророчо-провіденційних провіщень. “Чужі люди” – “москалики” – марно сподіваються, що навіки поховали Україну, прийде час, і “церков-домовина / Розвалиться... і з-під неї / Встане Україна” [8, 328].

* * *

Генетично образ-концепт “чужі люди” закорінений в архетипальній для людського мислення епістемологічній опозиції чуже / своє, яка на соціальному рівні, наразі в розглядуваному випадку, конкретизується в локальнішій опозиції чужі люди / свої люди. Останній, із погляду формальної логіки та профанного здорового глузду, притаманні сенсова завершеність, універсальність, чітка фіксованість внутрішніх зв'язків: що “своє”, те не “чуже”, і навпаки. Однак у сфері мистецтва, красного письменства ці загальні характеристики часто-густо підважуються реальною художньою практикою, яка знає приклади, коли творча воля, образна уява мистця переструктуровують і переосмислюють опозицію чужі люди / свої люди, надаючи їй нової, зчаста несподіваної семантичної та поетикальної функції. До таких випадків належать трансформації Шевченкового образу-концепту “чужих людей”. Номінально він – **один** із двох членів опозиції, насправді ж становить згорнуту **повну**, двочленну опозиційну структуру, полишаючи другий опозит (“свої люди”) у гаданій, віртуальній простороні, поглинаючи, убираючи в себе його зміст. Таке переструктурування супроводжується засадничо важливим сенсотвірним імпульсом, завдяки якому відбувається переакцентація складових образу, його концептуальне перетлумачення. Постає парадоксальна семантична ситуація, коли, в суті справи, затирається, зникає момент супротивності поміж означеннями “свої” та “чужі”, образ “чужих людей” перетворюється на метафору несумісності “своїх” зі “своїми”, їхньої соціальної та духовної взаємовідчуженості.

У цій функції образ-концепт “чужі люди” зустрічаємо вже в найраніших Шевченкових поезіях, у подальшому він увиразнюється як наскрізний мотив коваріативного типу із властивими останньому повтореннями й одночасною трансформацією образу в напрямі виявлення в ньому нових, поглиблених сенсів і конотацій. Така еволюція простежується в Шевченка на початковій стадії творчості, в моральній площині, в темі кохання. Наприклад, у поезії “Думка – Нащо мені чорні брови” – монолозі-“плачі” дівчини-сироти, знедоленої, самотньої, ошуканої “чорнявим зрадливим”, лірична героїня, нарікаючи на самотність, на байдужих до її горя “чужих людей” (“не спитають – / Та й нащо питати? / Нехай плаче сиротина, / Нехай літа тратить!” [8, 84]), із гіркотою завважує, що для неї “свої люде – як чужії” [8, 84]. Нетривіальне потрактування опозиції свої / чужі тут, властиво, **ще** тільки позначене (хоча б тому, що незрозуміло, кого саме названо “своїми”, адже ні батьків, ні інших рідних у дівчини, з тексту судячи, немає), але важливо, що воно, це потрактування, **вже** позначене. Далі драматизм подібної ситуації прояснюється в поемі “Катерина”, в конфлікті між засліпленою коханням дівчиною та її батьками. Полюбивши “москалика”, “не слухала Катерина / Ні батька, ні неньки” [8, 92], цілковито відчужена від старих, нехтувала їхніми осторогами: “Батько, мати – чужі люде, / Тяжко з ними жити!” [8, 94]; єдиним “своїм”, “милим” залишається для неї отой “москалик”, дарма що той кинув її, “жартуючи”, покриткою, втік “в свою Московщину”. Подібно до Катерини (щоправда, без “москаля”) переживає драму втраченого кохання “чорнобрива” у баладі “Тополя” – “сиротою / Білим світом нудить: / Без милого батько, мати – / Як чужії люди” [8, 115].

Шевченко, проте, не був би Шевченком, якби в підході до проблеми обмежився морально-побутовим аспектом. Уже в “Катерині”, з її, на перший погляд, непретензійним сюжетом, ця проблема є багаторівневою й багатогранною, розкривається в широкому спектрі ракурсів і тлумачень. За локально-родинною (Катерина – батьки) версією опозиції свої/чужі люди криється тугий вузол проблем і конфліктів далеко масштабніших, глибинніших. У **соціалній** площині це “москальство” як знак, як метафора колоніального чужинства й імперсько-кріпосницького аморалізму; в площині **соціопсихологічній** – доля покритки як драма відчуження індивіда від родини, близького оточення, від громади, як виломлення його із системи патріархальних – своїх – духовних цінностей і моральних традицій; в **екзистенційній** – одвічне супротистояння Добра й Зла, самотність незахищеної особистості серед “злих людей”, котрі би “сонце заступили, / Якби мали силу, / Щоб сироті не світило” [8, 102]; глобальна недосконалість світоустрою та людської природи.

Розглянуті на прикладі поеми “Катерина” різні рівні й аспекти образного втілення опозиції свої/чужі люди як, властиво, версії образу-концепту “чужі люди”, притаманні, ясна річ, не тільки названому творові. В поемі вони постають сконцентровано, відтак з особливою чіткістю, проте назагал це парадигмальні елементи цілої Шевченкової творчості, адже знаходимо їх – незрідка у варіанті прихованому, “розчиненому” в розповіді – й **до** “Катерини”, та поготів і **після** неї. Такими, скажімо, є в поезії “На вічну пам’ять Котляревському” екзистенційний мотив “одинокого сироти”, якого “усюди люде засміють”, або тема “москаль – покритка” в цілій низці значно пізніших від “Катерини” творів (“Не спалося, а ніч як море”, 1-ша ред. “Москалевої криниці”, “Титарівна-Немирівна” та ін.).

Прецінь, найважливіше, що впадає в око при загальному (й порівняльному) погляді на окреслені вище аспекти образу-концепту свої/чужі люди: кожен із них і всі вони разом закорінені в українському національному ґрунті, мають спільні, визначальні вихідні засади, кути зору, критерії оцінки, а саме – **націософські**. Для Шевченка однаково чужі українській ментальності, національній моральній традиції типово “москальська” своєю внутрішньою суттю розбещеність як російського офіцера-зальотника (“Катерина”) та “панича несамовитого” (“Якби тобі довелося”), так рівно й українського парубка, котрий до того ж сам байстрюк, “та ще й убогий” (“Титарівна”). Останній не є “своїм”, його психологія та поведінка – прикрий виїмок (щоправда, далеко не єдиний) із рідного національного контексту, в (а)моральному плані він “чужий” поміж етнічно “своїми”.

Така позиція значно ширша за рамці локальних родинних конфліктів й особистих драм дівчат-покриток; вона надає цим конфліктам і драмам архетипального значення, маркуючи, з одного боку, високий гуманістичний тонус Шевченкового сердечного чуття і співчуття (“Розказую та плачу. / Мені їх жаль!..”) [9, 103] – “Марина”, рядки 120–121), а з другого – такий константний, з ідейного та громадянського погляду підставовий мотив його поезії, як мотив **національної самокритики**. Від “сліз та печалі” [9, 103], рядок 217) Шевченко природньо й закономірно виходить на рівень безкомпромісного засудження своїх/чужих людей; остання опозиція виступає тут метафорою широкого націософського засягу – ідеться про соціальні хвороби й ментальні хиби нації, про фатальні історичні помилки її лідерів, їхнє політичне та духовне капітулянтство, національне недокрів’я й холуйство еліт, рабське послушення громади – тієї численної “братії”, котра “мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як ягнята” [8, 265] (“Сон – У всякого своя доля”). На рідному обличчі матері-України Шевченко з болем сердечним відзначає не тільки дорогі його серцю, питомо “свої” риси, а й прикри, іноді відворотні сліди “чужих” впливів, тиску зловорожих

сил та обставин. Звідси – непевність, тривожними передчуттями забарвлені міркування про повернення із чужини на Україну: “Злая доля, може, по тім боці плаче” [8, 91] (“На вічну пам’ять Котляревському”), “Я й тут чужий, одинокий, / І на Україні” [8, 127] (“Н. Маркевичу”). Звідси – ненависть і презирство Шевченка до тих “своїх” земляків, що стали для нього та для України “чужими людьми”, бо втратили національну гідність, піддалися вірусові соціальної квалості й підколоніальної покори: “Всі оглухли – похилились / В кайданах... байдуже...” [8, 284]. Цей гіркий, болісний стогін, що пролунав у посланні “Гоголю”, далі набуває гнівного та саркастичного звучання, прориваючись відчадушним “виттям сови” в інших поезіях збірки “Три літа” (“Розрита могила”, “Великий льох”, “Сон – У всякого своя доля”, “І мертвим, і живим”, “Чигрине, Чигрине”, вірш “Три літа”) і в кінці життєвого шляху сягаючи високого біблійного пророцтва в інвективах на адресу “людських шашелів” – перевертнів, безбатченків, вірних прислужників імперії – “дядьків отечества чужого” (“Бували війни й військові свари”).

Саме Шевченковим образом-концептом “чужі люди”, зокрема в його структурно ускладненій і сенсово поглибленій версії – свої/чужі люди, започатковано в українській суспільній та літературній свідомості шляхетну традицію національної самокритики. Шевченко, власне, перший розпізнав і діагностував симптоми ганебної хвороби національного організму, що її суть пізніше українська національна думка означила як “малоросійство” – один із соціопсихологічних чинників кількасотлітнього ланцюга політичних поразок і духовних негараздів України.

* * *

Д. Наливайко в одній зі своїх праць зауважив, що архетип своє / чуже в певних випадках і контекстах може, поряд із первинним, родовим сенсом, набувати й “етноісторичного змісту” [див.: 5, 9]. У слушності цього спостереження ми могли переконатися на прикладі етноніму “москаль” у його семантичних стосунках із Шевченковим образом-концептом “чужі люди”. Останній у спадщині поета, крім власне “москаля”, включає в себе ще такі етноніми, як “німець”, “лях”, “жид”. У тлумаченні та художній конкретизації Шевченком “чужинства” кожної з названих категорій виокремлюється як особне, специфічне, так і спільне.

У ставленні Шевченка до “німця” помітна та сенсова двоїстість, яка була властива українській – буденній, фольклорній, почасти літературній – мовній практиці, коли із цим поняттям пов’язувалася, з одного боку, етнічна приналежність людини, з другого – її невміння говорити “по-нашому”, тобто “німота”. В обох випадках поняття “німець” може означувати “чужу людину”, притому, залежно від контексту, або в нейтральному сенсі (інша, не наша), або в нег’ативному (ворожа). Коли Шевченко в посланні “І мертвим, і живим” картає земляків, які думають і чинять “по німецькому показу” [8, 351], то розуміємо, що він нарікає не на німців як таких; навіть брутальна сама по собі характеристика “куций німець узловатий” – це, слушно зауважує Є. Сверстюк, “лише символ куцого позиченого розуму”, яким живуть поетові однокровні (але національно **недо**кровні) безбатченки ([7, 51]). У різних творах і контекстах Шевченко вживає обидва тлумачення двоїстого поняття: різко нег’ативне – “Степи мої запродані / Жидові, німоті” [8, 252] (“Розрита могила”) й цілком нейтральне, прецінь із відтінню доброї заздрості – “І на Січі мудрий німець / Картопельку садить” [8, 352] (“І мертвим, і живим”). Водночас чотиривірш “За що ми любимо Богдана?” не полишає місця для амбівалентного тлумачення: “москалі” й “німчики” спільними зусиллями “у дурні <...> обули” нашого “великомудрого гетьмана” [8, 372]. Ще різкіше висловлюється Шевченко в листі до Я. Кухаренка від 26 листопада 1844 р.: “Сплундрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися” [10, 31].

В останніх двох прикладах вирішальним для виявлення семантично значущої (виразно негативної) функції етнонімів “німчики”, “німота” є факт їхніх спільних дій із “москалями”, унаслідок чого ця корелятивна пара набуває значення синонімічного еквівалента образу-концепту “чужі люди”, прихованого в підтексті. Подібний ефект семантичної синонімізації спостерігаємо й в іншому прикладі. В розповіді про події Коліївщини (“Гайдамаки”) Шевченко в езоповій манері згадує Катерину II, яка, згідно з народною легендарно-історичною версією, щоби ослабити Польщу, підтримала, принаймні спочатку, гайдамацький рух: “Попід дібровою (в Чигирині, під час освячення ножів. – Ю. Б.) стоять / Вози залізної тарані; / То щедрої гостинець пані. / Уміла що кому давать” [8, 149]). Вираз “щедрої пані” (від польс. *szczodra pani*), яким означають із правила жінку надто вільної поведінки, поза сумнівом указує на Катерину. Але тут важливий інший аспект, політичний, а не моральний: колишня принцеса Ангальт-Цербстська, а тоді російська імператриця, поєднала в своїй особі два начала – німецьке та “москальське”; саме останнє визначало як її антипольський і прогайдамацький імпульс (якщо останній справді був), а потім жах перед селянським повстанням, що на його придушення Катерина кинула російське військо (див. про це: [2, 97]; а також: [3, 653]).

Отже, і в “польському” питанні, й так само перед тим у “німецькому”, якими вони постають у Шевченка, за всієї осібності й несхожості конкретних форм вияву кожного, вочевидь висвічується спільний момент – присутність “москальського” чинника. Німець залишається для Шевченка звичайним собі німцем, етнічно іншою людиною, допоки не почне, разом із “москалем”, “плюндрувати нашу Україну”, – тоді, як і його спільник, він перетворюється на “німоту”, людину непримиренно “чужу” (цікаво, що обох розгніваний поет зараховує до “катової віри”, дарма що обоє християни, хоча й належать до різних конфесій).

Подібне відчитуємо (щоправда, не так виразно, як у випадку “німоти”, з більшою мірою опосередкованості) й у польському мотиві. Ясна річ, у “Гайдамаках” польські конфедерати, які в Україні “розлили / Широке море сльоз і крові” [9, 48] (“Полякам”), – люди не просто “чужі”, а глибоко ворожі Шевченкові, “рідному внукові одного з гайдамаків”, у чому він пізніше зізнавався своєму польському другові Бр. Залеському ([див.: 4, 45]); це поза сумнівом. (Як поза сумнівом, не забудьмо, його біль із приводу того, що вбивають одне одного “того ж батька, такі ж діти” [8, 165]) (“Гайдамаки”, р. 1543). Однак поет не забуває і про вирішальну, ганебно-підступну роль у перемозі цих “чужих людей” не менш ворожої третьої сили в особі лукавої “москальської” німкені-імператриці, спочатку підбурювачки, а потім душительки його “синів-гайдамаків”. З історичного погляду конфесійний аспект ситуації виглядав химерно: в супротистоянні православної стихії з католицькою “москаль” заради проминальних політичних інтересів без жодних вагань зраджував своїх одновірців – українців, стаючи, в кінцевому рахунку, на бік “чужої” конфесії.

Також “очудненим”, але під засадничо інакшим кутом зору, постає в зображенні Шевченка міжрелігійна ситуація в поемі “Кавказ”. Для поета-християнина цілковито “чужі” номінальні одновірці, “милостиві” колонізатори, які прикривають своє грабінництво квазіхристиянською казуїстикою та “цивілізаторською” демагогією, натомість як правдиво “своїх” – тих, на чиєму боці не тільки людська правда й сила, а сама Божа “воля святая” – він сприймає мусульман, гірських “лицарів великих”, зокрема чеченців. На висновок, що маються на увазі саме останні, наводить факт посвяти поеми пам’яті Шевченкового друга з Полтавщини Я. де Бальмена, офіцера, котрий загинув під час невдалої для російського війська операції біля чеченського

аула Дарго: “Не за Україну, / А за її ката довелось пролить / Кров добру / <...> запить / З московської чаші московську отруту!” [8, 347]. Акценти в супротиставленні “чужих” і “своїх” людей розставлені тут Шевченком із граничною однозначністю: перших репрезентує московський “кат”, ворожий Україні так само, як і Кавказу, другі – це героїчні горяни та син України, хоча й нащадок шотландських аристократів.

Складніше виглядає в Шевченка проблема “чужих людей” стосовно євреїв. У “Гайдамаках” поетова позиція досить жорстка, вочевидь дається взнаки вплив як правдивих історичних фактів, так і інерційних уявлень, традиційних національних передсудів, масової свідомості. В означенні чужинства “жида” для Шевченка “лях” відіграє ту ж фатальну роль, що “москаль” для самого “ляха” й поготів для “німця”, – обоє рябоє, або, як іще кажуть, зустрівся Яким з таким: “...І лях, і жидовин / Горілки, крові упивались, / Кляли схизмата, розпинали...” [8, 157]. Щоб “жид” упивався горілкою, нелегко собі уявити, й у поемі таких сцен немає, а от як шинкар Лейба коверзує над наймитом сиротою Яремою, як “ходить ходором” перед ляхами й нацьковує їх на вільшанського титаря – це зображено так, що не залишається сумніву, хто тут “чужа людина” й чому. Щоправда, і для конфедератів “жид” аж ніяк не “свій”, вони його нещадно періщать батогами, вибиваючи гроші; Шевченко ж усе-таки здатен увібрати в око не лише самого Лейбу, “чортову кишеню”, не лише стару Хайку та її “перини погані”, а і їхню красуню-дочку – “несказанно / Гарна нехрещена!” [8, 138]. Звичайно, це не робить її “свою” для поета, але свідчить про його природню толерантність. У пізнього Шевченка ні “жидівочка молодая” (“У Вільні, городі преславнім”), ні поготів не раз у Щоденнику (квітень – травень 1858 р.) згадана “милочка Гринберг” – відома співачка Ізабелла Грінберг, чиїм мистецтвом він захоплювався, написав її портрет, подарував автограф своєї поезії “Утоптала стежечку”, – ніхто з них ані найменшою мірою не наштовхує поета на розмисли про “своїх” і “чужих”. Згадаймо й те, що тоді ж Шевченко разом із М. Костомаровим, П. Кулішем, Марком Вовчком, М. Номисом приєднує свій підпис (Русский вестник. – 1858. – №22) [див.: 10, 222-223] до колективного протесту представників громадськості проти публікації петербурзьким журналом “Иллюстрация” антисемітської статті В. Зотова.

Збагнути цю контрверсійну, не позбавлену внутрішнього драматизму діалектику дражливого питання не здатні коментатори із числа давніх і сучасних шевченкофобів із їхньою заїждженою довгограй-платівкою про Шевченків “антисемітизм”. Таким авторам, зважимо, корисно й повчально було би перечитати статтю “Урок ювілею Шевченка” (1911) знаного сіоністського авторитета В. Жаботинського, який саме прикладом Шевченка як **національного** поета (“і в цьому його сила”) обґрунтовував тезу про те, що за умов тоталітаризму “відштовхування” від чужородця – одна з ознак присутності національного інстинкту”, особливо там, де національна індивідуальність потерпає від “зовнішнього гніту” ([див.: 1]).

Ставлення Шевченка до єврейства (так само, властиво, й до інших етносів) як один з аспектів його концепції “чужих людей” не можна адекватно зрозуміти, обмежуючись посиланнями на окремі поетові висловлювання та епітети, вилучені зі системи інтратекстових семантичних зв’язків й емоційних нашарувань, із контексту того, що Пушкін називав “загальноприйнятими в той час поняттями” [6, 335]. Не можна, зрештою, не враховувати атмосферу тієї доби, коли в українській свідомості та націософській думці домінувала ідея самозбереження, самозахисту нації, вивільнення її з пут “чужинства” – як політичного, так і духовного. Ідея, речником якої виступав Шевченко.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Жаботинский В.* Урок юбилея Шевченко. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://amkob113.paparod.ru/zv/vj/vj-4.html>
2. *Івакін Ю.* Коментар до “Кобзаря” Шевченка. Поезії до заслання. – К., 1964.
3. *Коментарі // Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2001. – Т. 1.
4. *Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті.* – Львів, 1890.
5. *Наливайко Д.* Первинні образи в творчості Гоголя // *Гоголезнавчі студії / Гоголеведческие студии.* – Ніжин, 1996. – Вип. 1.
6. *Пушкин А.* Полн. собр. соч.: В 10 т. – М.; Ланінград, 1958. – Т. 10.
7. *Сверстюк Є.* Шевченко і час. – К., 1996.
8. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2001. – Т. 1.
9. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2001. – Т. 2.
10. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 6.
11. *A Concordance to the Poetic of Taras Shevchenko / Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка /* Ред. й упорядк. Олега Ільницького, Юрія Гавриша: У 4-х т. – Нью-Йорк; Едмонтон; Торонто, 2001. – Т. 3.
12. *A Concordance to the Poetic of Taras Shevchenko / Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка /* Ред. й упорядк. Олега Ільницького, Юрія Гавриша: У 4-х т. – Нью-Йорк; Едмонтон; Торонто, 2001. – Т. 4.

Отримано 5 липня 2011 р.

м. Москва

 <p>Юрій Барабаш ПРОСТОРІНЬ ШЕВЧЕНКОВОГО СЛОВА <small>текст – контекст, семантика – структура</small> ШЕВЧЕНКОВОГО ЗБІРКА</p> <p>Темпора</p> <p>Наші презентації</p>	<p>Барабаш Ю. Просторинь Шевченкового Слова: Текст – контекст, семантика – структура. – К.: Темпора, 2011. – 510 с.</p> <p>У новій монографії Юрій Барабаш пропонує незаангажований погляд на спадщину Шевченка, подекуди посутньо розвиваючи ідеї, висловлені в попередніх працях. В її основі – статті, написані на замовлення “Шевченківської енциклопедії” в шести томах, роботу над якою завершує Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Дослідник порушив низку актуальних проблем шевченкознавства: поетична історіософія митця, наскрізні мотиви й теми його творчості, диференційна рецепція Шевченком постаті Сковороди тощо. Крім того, низку творів нетривіально проаналізовано у структурно-семантичному ключі. Ю. Барабашеві вдалося із застосуванням сучасного літературознавчого інструментарію віднайти переконливі відповіді на непрості питання щодо світогляду, філософії, естетики Шевченка, поезики його творів.</p> <p style="text-align: right;">О.Б.</p>
---	---